

NORBERT PEETERS

Rumphius' Kruidboek

Verhalen uit de Ambonese flora

Inhoud

Voorwoord: Plinius Moluccensis 7

De lokroep van de Molukken

Inleiding: Rumpf, Rumph, Rumphius 17

& Het Amboinsche Kruid-boek

- 1 Palmprins: *De calappusboom* 37
- 2 Kroon der Molukken: *De sagopalm* 47
- 3 Ambons ambrozijs: *De pinangpalm & het sirihblad* 61
- 4 Rottende rijksappel: *De doerianboom* 69
- 5 Nagels- en notenstrijd: *De kruidnagelboom & nootmuskaatboom* 79
- 6 Boomwurger: *De waringinboom & kanarieboom* 99
- 7 Oepas: *De Makassaaarse gifboom* 111
- 8 De kan van Mercurius: *Het kannekenskruid* 127
- 9 Pisang Ambon: *Musa of de pisangstruik* 139
- 10 Wonderwortels: *De gemberachtigen* 149
- 11 Filosofische zoöfiet: *Het gevoelige kruid* 163
- 12 Rouwsieraad: *De Susannebloem* 173
- 13 Woudadel: *Vliegende duiven & het geschreven angrek* 181
- 14 Baardmossen, berg-Alfoeren en donderbijlen: *Harig mos* 191
- 15 De nestboom van de Garuda: *Waterbomen, nimfenhaar en de zeekokosnoot* 209

Nawoord 231

Rumphius in vier ontmoetingen

Alexander Reeuwijk

Dankwoord 236

Bibliografie 238

Afbeeldingen 252

Index 254

Copyright tekst © 2020 Norbert Peeters

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Redactie José Ferdinandus

Vormgeving: Sander Pinkse Boekproductie

2020, KNNV Uitgeverij, Zeist; 1e druk

ISBN 978 90 5011 747 0

NUR 420

www.knnvuitgeverij.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV Uitgeverij is de uitgever van informatieve boeken over natuur & duurzaamheid. Je vindt bij ons inspirerende boeken op het gebied van Groene Lifestyle, Kind & Natuur, Wildlife & Reizen, Filosofie & Wetenschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door aan een breed publiek. Zo dragen we bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur en aan het plezier dat je eraan beleeft.

Plinius Moluccensis

De lokroep van de Molukken

Aan: A. Geerts-van den Hurck

De Rotterdamse veldbioloog en ornitholoog dr. Cornelis Johannes (Kees) Heij (1940) werkte tussen 1988–1992 als universitair docent aan de *Universitas Pattimura* op Ambon. Sindsdien keert hij elk jaar terug naar dit Indonesische eiland om zijn ornithologisch onderzoek voort te zetten. Als voorwoord bij dit boek ga ik in gesprek met deze hedendaagse Rumphius.

‘Het is wonderbaarlijk hoe weerbarstig het leven is,’ vertelt Kees. ‘Eind maart 1943 werd Rotterdam-West getroffen door een bombardement van de geallieerden, vlak om de hoek bij mijn ouderlijk huis. Gelukkig bleef ons huis gespaard. Maar de bominslagen veranderden de wijk in een vernietigende vuurzee.’ Later las ik dat de bomlading eigenlijk bestemd was voor een Schiedamse scheepswerf waar boten van de Kriegsmarine lagen voor reparatie. Vanwege een navigatiefout lieten de Amerikaanse bommenwerpers hun lading vallen op de woonwijk Bospolder-Tussendijken, met als gevolg honderden doden en zwaargewonden en duizenden daklozen. Het was het hevigste bombardement in de havenstad sinds 14 mei 1940. ‘Zelf heb ik niets van de ramp meegekregen,’ vervolgt Kees, die destijds pas drie jaar oud was. ‘Wel herinner ik mij nog hoe ik een paar jaar later speelde tussen het puin van de verwoeste woonwijk. Bij de restanten van de huizen vond ik kelders die waren volgelopen met regenwater. Neergehurkt naast het water zag ik tot mijn verbazing enkele stekelbaarsjes zwemmen. Al snel rees bij mij de vraag: hoe zijn deze visjes hier terecht gekomen en wat spoken ze hier uit? Typische biologievragen,’ vertelt Kees. ‘Tussen deze bouwvallen begon mijn belangstelling voor de biologie.’

Van vogelaar tot mussenkenner

Kees is een rechttoe-rechtaan Rotterdammer van het type ruwe bolster, blanke pit, voorzien van een keurig getrimd grijs baardje en pretogen omrand door een dik gemarmerd brilmontuur. De gelijkenis met de expeditiefoto uit 1991 op zijn Wikipedia-pagina is nog steeds duidelijk zichtbaar. Daar zie je Kees op het tropische strand van het eilandje Boano (Molukken) met zijn hand behendig om de

scherpe klauwen van een jonge Brahmaanse wouw (*Haliastur indus*) geklemd. De foto heeft duidelijk iets Indiana Jones-achtigs. Als Kees later vertelt over zijn jaren als biologie docent aan de vrouwenpabo moet ik direct denken aan een scène uit *Raiders of the Lost Ark*, waarbij Indiana Jones voor een klas vol zwijmelende studentes staat. ‘Je deed vast menig hart sneller kloppen,’ merk ik op. ‘Toevallig sprak ik laatst een oud-studente, die vertelde dat ik meerdere aanbidders had,’ vertelt Kees bescheiden. ‘Maar ik had niets door! Waarschijnlijk had ik enkel oog voor andersoortige vogels,’ grapt Kees ‘bovendien was ik gelukkig getrouwd.’

Nadat Kees’ vrouw Lydi mij van koffie en gevulde speculaas heeft voorzien, begeven we ons naar de zolder. Kees haalt een stapel boeken van een stoel om plaats te maken. Terwijl ik rondkijk door de kamer, vraag ik hem terloops hoe zijn interesse voor vogels is ontstaan. ‘Toen ik veertien was schreef ik mij in bij de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJJN). En later, op zestienjarige leeftijd, kocht ik een vogelgids van de eerste centen die ik had verdiend bij de Van Nelle-fabriek.’ Kees mompelt dat die gids ergens moet liggen. Al zoekend glijdt hij met zijn wijsvinger langs de rugen en schuift her en der wat boeken opzij. ‘Ik kan hem zo snel niet vinden,’ zegt hij nadenkend. Zo vreemd is dat ook niet. Geen plek in deze biologiebibliotheek is onbenut. Van handzame schoolboekjes over Indische plantkunde tot grote monografieën van vogels, afgewisseld met anatomische plantmodellen uit zijn docententijd en wat snuisterijen van zijn vele verre reizen. ‘En ook het Natuurhistorisch Museum in Rotterdam mag niet ontbreken,’ voegt Kees toe. ‘Daar kwam ik van jongs af aan met mijn vader. En ik bleef terugkomen. Vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw raakte ik actief betrokken bij het museum.’

Kees vertelt verder over zijn leven: ‘Gezien mijn interesse voor biologie lag een lerarenopleiding in die richting voor de hand.’ En zo geschiedde. Hij werd onderwijzer op een lagere school en gaf later biologie aan de Pedagogische Academie Lucia in Rotterdam. ‘Maar ik wilde verder studeren,’ vervolgt Kees. ‘Ik besloot tijdens de avonduren biologie te gaan studeren aan Rijksuniversiteit Utrecht. Dat was geen eenvoudige beslissing. Voltijd leraar en vader van een jong gezin, betekende bij een avondstudie dat ik elk vrij uur met mijn neus in de boeken moest. Maar ik rondde mijn opleiding af en in 1972 deed ik mijn kandidaats- en doctoraal examen.’ Kees vertelt vervolgens hoe hij in hetzelfde jaar na zijn afstuderen een baan krijgt als middelbare schooldocent op het *Colegio Arubano* en met zijn gezin emigreert naar Aruba. ‘Maar Lydi en ik wilden onze kinderen op laten groeien in Nederland.’ Na drie jaar keert het gezin terug en pakt Kees zijn oude baan weer op aan dezelfde school, die nu Pabo Thomas More heet. Ook begint hij een promotieonderzoek naar de ecologie van de huismus (*Passer domesticus*). ‘Er was destijds nog niemand gepromoveerd op deze vogel,’ begint Kees. ‘Ornithologen en vogelaars bestuderen liever minder bekende vogelsoorten. Zo’n doodgewone huismus interesseert ze niet. Maar als stadsjongen was ik opgegroeid

met deze vogels. Na zes jaar veldstudie mocht ik in 1985 mijn doctorstitel in ontvangst nemen.’

Plinius Moluccensis

‘Eigenlijk ben ik nooit zo honkvast geweest,’ vertelt Kees. ‘Van nature voel ik mij meer een zwerver. Toen ik in 1987 een affiche zag van het Ministerie van Onderwijs met een oproep voor leerkrachten in Indonesië reageerde ik meteen. Ik meldde mij bij het ministerie in Zoetermeer en presenteerde mijn onderwijsplannen. Zo gezegd, zo gedaan. Ik kreeg in 1988 een aanstelling als universitair docent op de Universitas Pattimura op Ambon, een tropisch eiland in de Molukse archipel tussen Sulawesi en Papoea-Nieuw-Guinea.’ Kees legt uit hoe hij aan de universiteit in de gelijknamige hoofdstad Ambon de biologie docenten bij schoolt, de fijne kneepjes van veldonderzoek leert en een practicum opzet. Naast zijn taak als docent reist hij geregeld samen met zijn vrouw Lydi per prauw naar andere Molukse eilanden en Papoea-Nieuw-Guinea om al duikend, snorkelend, wandelend en vogelend het eilandenrijk te verkennen.

‘Soms kreeg ik een verzoek om Nederlandse biologiestudenten te begeleiden op hun eerste tropenreis,’ zegt Kees. ‘Zo hielp ik met de voorbereiding van een meerjarig onderzoek naar zeekoeien (*Dugong dugon*) die in de kustwateren van de Molukken de uitgestrekte zee grasweides begrazen. Naderhand bleek dat we voor die zeekoeien eigenlijk niet ver hoefden te reizen.’ Kees verhaalt hoe er in de baai van Ambon een staak in de grond zat met daaraan vast een lang stuk touw. ‘Aan het uiteinde zat een doejoeng vastgebonden. Voor een grijpstuiver haalde iemand het touw binnen zodat je het indrukwekkende dier kon bekijken. Een triest vertoon. Toen ik dit zag bekokstoofde ik een plannetje om op een rustige avond het touw door te snijden. Maar iemand was me voor. Een Nederlandse medewerker van Artis was vlak voor zijn terugvlucht de baai in gezwommen om de zeekoe te bevrijden. Ik hoorde later hoe hij na zijn heldendaad drijfnat op de luchthaven aankwam.’

Na zijn aankomst op Ambon maakt Kees al snel kennis met de nalatenschap van de zeventiende-eeuwse Duitse natuurgeleerde Georg Everhard Rumphius (1627–1702). ‘Via de bisschop van Ambon, Monseigneur Sol, leerde ik het werk van Rumphius kennen. Sol was toen al dik in de tachtig en leefde in eenvoud; op zijn teenslippers fietste hij overal naartoe en slapen deed hij op een dun matje. Zijn airco gebruikte hij voor het conserveren van oude boeken. Hij had een prachtig archief verzameld over de Molukken en Nieuw-Guinea in zijn *Perpustakaan Rumphius* ofwel de *Rumphius-Bibliotheek*.’ Kees verkondigt hoe hij dankzij zijn voorliefde voor biologie en zijn langdurige aanwezigheid op Ambon, al snel aanspreekpunt werd voor andere Rumphiuskenners. Ik kreeg een exemplaar van *Leven en werk van Georg Everhard Rumphius* (2006) in mijn handen gestopt

van de inmiddels overleden Ir. Wim Buijze (1928–2011). ‘Tijdens mijn verblijf op Ambon had ik volop contact met Wim,’ voegt Kees toe. ‘Hij schreef veel over Rumphius en vroeg mij met regelmaat foto’s te maken voor zijn boeken.’ Als ik het boek opensla prijkt er op de titelpagina een persoonlijke opdracht van Buijze: *Plinius Moluccensis*. Een knipoog naar *Plinius Indicus*, de eretitel die Rumphius kreeg van de keizerlijke *Academia Naturae Curiosorum* (tegenwoordig de Duitse academie voor wetenschappen, beter bekend onder de naam *Leopoldina*). ‘Ook leerde ik de Amerikaans-Nederlandse Rumphiuskenner Dr. Monty Beekman (1939–2008) kennen,’ vertelt Kees, terwijl hij me een stapeltje brieven van Beekman overhandigt. ‘Vanwege zijn vlieg angst had Monty, ondanks zijn jarenlange studie naar Rumphius, nog nooit voet gezet op Ambon. Ik fungeerde als zijn ogen en oren op Ambon, en moest met regelmaat iets controleren of navragen.’

‘Overigens ben ik in 1991 nog betrokken geweest bij een heuse biohistorische Rumphius-expeditie, op touw gezet door het Nationaal Natuurhistorisch Museum te Leiden,’ meldt Kees. ‘Ik trad daarbij op als bruggenhoofd. Ik regelde een onderkomen voor het onderzoeksteam en was hun gids. De expeditie stond geheel in het teken van Rumphius’ boek *D’Amboinsche Rariteitkamer* (1705).’ Dit werk bevat prachtige beschrijvingen en illustraties van het leven in de kustzone van Ambon en de andere Molukse eilanden. ‘Een uniek document en de eerste studie naar de zeedieren van de Indische archipel,’ aldus Kees. ‘Het doel van de expeditie was om te kijken of het zeeleven na drie eeuwen nog intact was. Dat bleek warempel het geval. Wat overigens niet wil zeggen dat het goed gaat met de koraaltuinen van de Molukse archipel,’ zegt Kees ernstig. ‘Bomvissen komt nog met regelmaat voor, om nog maar te zwijgen over de enorme hoeveelheid vervuiling.’

Zeevermicelli

Kees tovert een grote kartonnen doos tevoorschijn. ‘Maak die maar eens open,’ zegt hij. Uit de kartonnen behuizing haal ik een prachtige oude druk van *D’Amboinsche Rariteitkamer*. ‘Hoewel Rumphius het overgrote deel van zijn verblijf op Ambon stekeblind was, ging hij bijzonder nauwkeurig te werk,’ legt Kees uit. ‘Veel van zijn beschrijvingen zijn nog altijd steekhoudend. Neem bijvoorbeeld de laorworm.’ Kees bladert langs de ‘modderman’, ‘knyper’, ‘zwaantjeskrabbe’, ‘besaantjes’ en andere zeebewoners met vreemd klinkende namen naar het laatste lemma van boek één. Bovenaan de pagina staat de ‘vermiculi marini’. ‘Zeevermicelli’ grijnst Kees (‘vermicelli’ is Italiaans voor ‘wormpjes’). Hoewel het lemma geen afbeelding vertoont, is zijn beschrijving treffend: ‘kleene wormtjes of veel meer schepzels van wormtjes, schaars een voet lang.’ Dikkere exemplaren vergelijkt Rumphius met ‘zeilgaarn’ en de dunnere met ‘getweerde zyde’. En hij beschrijft ook de kleuren: ‘De meeste zyn donker groen, doch daar onder speelt

vuilwit of geel, rood, bruyn en een weinig blauw.’ Het bleek niet eenvoudig om de zeediertjes zorgvuldig te bestuderen. De wormen komen aan het wateroppervlak in een wriemelende kluwen ‘als een verwarde streng gaarn’. Daarbij blijken de wormen bijzonder broos, ‘zoo teer, dat ze straks in stukken breeken’.

Inmiddels is bekend dat de zeebewoners die Rumphius beschrijft geen volledige wormen zijn maar enkel hun ‘staartdelen’, de zogenoemde ‘epitoken’. Ten behoeve van de paring amputeren de laorwormen deze epitoken die gevuld zijn met rijpe ei- of zaadcellen. Het kopgedeelte of ‘atoke’-deel blijft achter en regenereert naar verloop van tijd een staartstuk. Toch is het niet vreemd dat Rumphius ze aanziet voor wormen: de epitoken zwemmen al wurmend en woelend naar de wateroppervlakte. De massale amputatie vindt plaats in de maanden februari en maart of maart en april, en in beide gevallen op de eerste drie avonden na volle maan. Gedurende deze avonden lijken de oude koraaltuinen en rotsen rondom Ambon in bloei te staan. Rumphius schrijft: ‘Dit gewormte ziet men ’t geheele jaar door niet, maar alleenlyk den tweeden, derden en vierden avond na volle maan, dewelke voorvalt als de zon in de visschen is, in februaris, en maart.’ Normaal houden de zeevormen zich het hele jaar verscholen in de krochten van het koraal waar ze jacht maken op andere zeedieren. Maar tweemaal per jaar maken ze hun bestaan kenbaar door bij wassende maan massaal hun staarten af te zetten.

‘Ik werd een keer door Duitse documentairemakers benaderd om te assisteren bij het vastleggen van dit frappante fenomeen dat slechts op twee avonden van het jaar plaatsvindt,’ vertelt Kees. ‘De filmploeg was speciaal afgereisd om de massaparing die Rumphius had beschreven te filmen. Een onzekere onderneming. De aantallen kunnen per jaar behoorlijk fluctueren. In sommige jaren blijft de massaparing zelfs uit. Maar dit jaar hadden we geluk,’ aldus Kees. ‘De filmploeg werd rijkelijk beloond. Vlak na zonsondergang gingen we te water en zagen hoe tussen zeven en negen uur ’s avonds de kustwateren veranderden in vermicellisoep.’ ‘En wij waren niet de enigen die er getuige van waren,’ meldt Kees. ‘De voltallige lokale bevolking wandelt met het laatste avondrood naar de kustlijn voor de zogeheten “timba laor” of de “laorvangst”. De inwoners van Ambon laten dit zeebanket niet aan zich voorbijgaan. Het is het Molukse kaviaar,’ aldus Kees. Op deze avonden wordt de kustlijn langs oude koraalriffen verlicht met honderden fakkels en petroleumvergassers. Families slepen met schepnetjes en emmers om de wormen te verzamelen. Daarbij waden sommigen door het water om de wormen te vangen, terwijl anderen in gammele bootjes stappen om op zee de wormen uit het water te scheppen. Er moet snel worden toegeslagen, want zodra de maan aan de hemel verschijnt zijn de laor verdwenen. De laorlekernij wordt gebakken, gezouten, gekookt of gedroogd. Met specerijen en groentes maakt men er smakelijke gerechten van.’

Wallace' grootpoothoen

'Eigenlijk is Rumphius tot de dag van vandaag een onbekende op de Molukken,' zegt Kees. 'Samen met bisschop André Sol en Wim Buijze hebben we geprobeerd Rumphius meer bekendheid te geven zowel in Nederland als op Ambon.' Zo vertelt Kees hoe er gedenkplaten zijn gegoten. Eén hangt er aan de gevel van het huis waar Rumphius geboren is in Wolfersheim, één op Ambon in de Perpustakaan Rumphius en één hangt er beneden in de serre van Kees. Op zijn computer laat hij een aantal foto's zien van de onthulling van het Rumphius-monument op Ambon in 1996. 'De eerdere gedenksteen werd vernietigd tijdens een Brits bombardement in de Tweede Wereldoorlog.'

'Wat voor Rumphius geldt, gaat niet op voor Alfred Russel Wallace (1823–1913),' vertelt Kees. 'Deze Britse natuurgeleerde geniet hier veel bekendheid.' Kees vraagt mij om uit de stapel naast mijn stoel *The Malay Archipelago* (1869) te pakken. Als uit een Jenga-blok haal ik het boek voorzichtig tevoorschijn zonder de stapel om te stoten. 'Wallace' verslaglegging van de Molukse archipel is nog altijd de moeite waard,' aldus Kees. Direct bij aankomst merkt Wallace iets vreemds op in de samenstelling van de fauna, vooral van de avifauna. Wallace schrijft: 'Vogels kwamen voor in groten getale en waren zeer interessant, en ik zag nu voor het eerst veel Australische vormen die vrijwel afwezig zijn op de meer westelijke eilanden (van de Maleise Archipel).' 'Destijds beseftte hij nog niet dat hij een grens was overgestoken,' vermeldt Kees. Deze scheidslijn is later naar de natuurgeleerde vernoemd: de zogeheten Wallacelijn, die verwijst naar de grens tussen twee grote zoögeografische regio's, te weten Azië en Australazië. Aan de ene kant van de lijn vind je zoogdieren, waaronder neushoorns, tijgers en makaken, en aan de andere buideldieren, kakatoes en grootpoothoenders. 'Voor ik vertrok naar Ambon attendeerde Dr. A.C.V. van Bemmelen, directeur van Diergaarde Blijdorp, mij erop een oogje in het zeil te houden wat betreft het Moluks boshoen. Ik was bekend met Wallace' beschrijving van deze grootpoothoender. Maar ik wist toen nog niet dat dit het begin was van een studie van twintig jaar naar deze soort.'

De soortnaam van het Moluks boshoen (*Eulipoa wallacei*) verwijst nog steeds naar Wallace. De Brit wist het zeer schuwe boshoen te vangen en stuurde de balgen op naar Engeland. Die zijn in 1860 beschreven door George Robert Gray (1808–1872). In *The Malay Archipelago* geeft Wallace een uitgebreide beschrijving van de familie grootpoothoenders (Megapodiidae). Daarbij begint hij met een opvallend verschil in broedgedrag tussen hoenders en grootpoothoenders. 'De meeste mensen weten dat buideldieren, zoals kangoeroes, zich op een andere manier voortplanten dan zoogdieren,' vertelt Kees. 'Maar weinig mensen weten dat ook verschillende vogelsoorten een ander evolutionair pad zijn ingeslagen. Grootpoothoenders broeden hun eieren niet zelf uit.' Hij beschrijft hoe sommige soorten hun eieren begraven in zelfgebouwde bladerhopen, soms afgedekt met

een dikke laag zand, die samen dienstdoen als incubator. Dankzij de broei van de rottende bladeren komen de eieren uit. De heuvels van sommige soorten zijn zo imposant dat de eerste Europeanen dachten dat de bouwwerken van menselijke makelij waren. Overigens verklapt de naam 'grootpoothoenders' hoe deze vogels in staat zijn dergelijke bouwwerken te vervaardigen: hun forse klauwen zijn uitermate geschikt als graafinstrumenten.

In 1992 moesten Lydi en ik vanwege de "kwestie Pronk" onverhoopt terug naar Holland,' merkt Kees op. 'Er was onenigheid ontstaan tussen de minister van buitenlandse zaken Jan Pronk en de Indonesische president Soeharto. Alle Nederlandse docenten moesten halsoverkop Indonesië verlaten.' Uiteindelijk keert Kees in 1994 terug om de broedbiologie van het Moluks boshoen te bestuderen. Hij ontdekt dat het boshoen van Wallace geen composthopen vervaardigt. 'Hoewel deze soort in de bergwouden van Ceram leeft, vliegt de legrijpe hen naar Haruku en begraaft daar haar ei op het strand tot soms wel een meter diep. Daarbij komt ze telkens terug naar hetzelfde strand. 'Het gaat hier om grote, bijna symmetrische eieren, die vrijwel volledig uit een dooier bestaan,' meldt Kees. 'Een hen weegt slechts een halve kilo en een gemiddeld ei weegt zo'n honderd gram, oftewel zo'n twintig procent van het lichaamsgewicht. De zonnewarmte zorgt ervoor dat de eieren uitkomen, waarna de kuikens zich uitgraven en direct wegvliegen. Daarbij ontdekte ik dat de legperiode van dit grootpoothoen samenhangt met de maanstand – net als bij de laoorworm.'

Kees vertelt hoe hij voor zijn onderzoek verbleef in een islamitische desa, nabij het legveld van Kailolo op het eiland Haruku. 'Het leggen gebeurt 's nachts. Vanuit een zelfgemaakt observatiehutje kon ik het broedgedrag van het boshoen van dichtbij bestuderen.' 'Dat klinkt misschien als de ultieme veldwerkplaats,' vertelt Kees. 'Maar schijn bedriegt. Niet alleen leefde ik daar in uiterste eenvoud, ook werd ik regelmatig geteisterd door ongedierte. Aan het strand kruipen de mijten langs je schoenen omhoog om zich op een warme plek op je lichaam onderhuids te nestelen. Dat veroorzaakt een verschrikkelijke jeuk.' Dat alles trotseerde hij om met een nachtzichtkijker en andere meetapparatuur maandenlang zorgvuldig studie van het broedgedrag te maken. Ik vraag hem of hij de vogels in het wild bestudeert. 'Ja, de legstranden van het grootpoothoen op Haruku worden verpacht,' verklaart Kees. 'Dat wil zeggen dat overdag mannen de nieuw gegraven gaten controleren op eieren en gevonden exemplaren verhandelen.' 'Dat komt de overlevingskansen van de soort niet ten goede,' antwoord ik. 'Het is een lastige kwestie,' vertelt Kees. 'De eieren worden beschouwd als lekkernij en leveren een hoge prijs op waarvan de lokale gemeenschap profiteert. Gelukkig voorkomt de zogeheten Adat met de daaraan verbonden islamitische leefregels dat alle eieren worden geraapt.' Dankzij deze oogstmethode komt het grootpoothoen nog in redelijke aantallen voor. Wel vermeldt Kees dat de eieroogst hem in staat stelde om nauwkeurige metingen te verrichten.

'Wat de toekomst zal brengen weet ik niet,' zegt Kees. 'Ik hoop dat het Wallace

grootpoothoen overleeft. We hebben geprobeerd een steentje bij te dragen aan de conservatie door bijvoorbeeld een prentenboek te maken over het boshoen om het verhaal aan de jeugd van de eilanden over te brengen.’ Ook hebben we de *Stichting Wilcon* opgericht om de natuur op de Molukken te beschermen. Dat Kees’ conservatiewerkzaamheden niet zonder gevaren waren, blijkt uit een brief van Monty Beekman aan Kees van 16 september 2001: ‘Ik bewonder je moed, je leven op het spel zettend voor je vogels. Maar vanaf afgelopen dinsdag [11 september] kun je tegen mensen zeggen die denken dat je gek bent dat het ook niet bepaald veilig is om in New York te wandelen! Het is een krankzinnige wereld. De natuur is zo ver superieur aan onze soort dat ik wel eens denk dat ze graag van ons af zou zijn.’

Bruijns boshoen en watersla

‘Naast het onderzoek naar de levende Wallace grootpoothoender hebben we ons ook gericht op een uitgestorven gewaande neef,’ zegt Kees. Het Bruijns boshoen (*Aepyodius bruijnii*) dankt zijn soortnaam aan de marineofficier en natuurvorser Antonie Augustus Bruijn (1842–1890). Evenals zijn tijdgenoot Wallace jaagde en verzamelde Bruijn een grote collectie van naturalia bijeen, die hij opstuurde naar verschillende Europese musea en verzamelaars. Kees overhandigt mij een biografie over Bruijn van zijn hand: *Biographical Notes of Antonie Augustus Bruijn* (1842–1890), gepubliceerd in 2010. Op het eiland Waigeo, ten westen van Papoea-Nieuw-Guinea, ontdekt Bruijn een nieuwe soort grootpoothoender. Wereldwijd zijn er drieëntwintig balgen bekend van deze endemische soort. Maar sinds 1939 werd er niets meer over de vogel vernomen. Sindsdien zijn er maar liefst twintig expedities geweest naar Waigeo, die telkens met lege handen terugkwamen. ‘Zelf heb ik drie expedities georganiseerd,’ vertelt Kees. ‘De eerste twee pogingen bleven vruchteloos, maar de derde keer besloten we langs desa’s te gaan met kopietjes van een tekening van de eerste illustratie van het Bruijns Boshoen gemaakt door J. Keulemans met de vraag of de lokale bevolking ons wilde contacteren als ze zo’n hoender zouden spotten. Uiteindelijk wordt er één in de pan aangetroffen,’ grapt Kees. ‘Op 15 december 2000 ontving ik een telefoontje van Hans Post, vriend en collega op de Waigeo expedities. Hans las een e-mail voor van de Indonesiër Kris Tindige van de *Papua Bird Club*. Hierin vermeldt hij dat een dorpsbewoner bij hem op bezoek kwam met wat botten en een kop. De jachthonden van de desbetreffende varkensjager hadden de hoender doodgebeten. Zo eindigde het beest in de pan. Maar omdat de man had gezien dat het om de vogel ging waarnaar wij op zoek waren, had hij de botten en kop bewaard en overhandigd aan Kris. Het eerste teken van leven van het Bruijns boshoen was dus een kop en een paar afgekloven botten.’ Inmiddels is er in 2002 een levend exemplaar in het wild gespot.

Als hedendaagse Rumphius hoort Kees nog steeds de lokroep van de Molukken. ‘Met lezingen sprokkel ik elk jaar wat geld bijeen voor een vliegticket. Zo gaat er geen jaar voorbij zonder dat ik een bezoek breng aan Ambon. Lydi blijft thuis, voor haar was vier jaar op de Molukken meer dan genoeg.’ Kees vertelt hoe hij op Ambon een promovendus begeleidt die een studie maakt over natuurbescherming, waarbij de Adat en het boshoen een rol spelen. Zijn belangstelling voor de biologie blijkt nog altijd springlevend. Als ik zijn rijtjeshuis in Rotterdam verlaat, vertelt Kees hoe vorig jaar de singel tegenover zijn huis vol stond met watersla (*Pistia stratiotes*). ‘Waarschijnlijk had iemand z’n aquarium of vijver geleegd,’ verklaart hij. ‘Ze dreven alleen in deze singel. Ik zal even kijken of ik de foto’s kan vinden,’ belooft Kees. De volgende dag heb ik een e-mail in mijn inbox met een sloot vol watersla. Eens een bioloog, altijd een bioloog.

Rumpf, Rumph, Rumphius

& Het Amboinsche Kruid-boek

Het is muisstil als ik de leeszaal van de Bijzondere Collecties in de Leidse Universiteitsbibliotheek binnenstap. Na het invullen van een intekenlijst rolt de bibliothecaresse op vertoning van mijn pasje een zwaarbeladen boekenkar naar de balie. 'U had alle zeven delen van het manuscript aangevraagd uit de kluis?' vraagt zij op fluisterton. Ik knik instemmend. Daarna legt ze een van de op maat gemaakte zuurvrije dozen op de weegschaal. Elf kilo schoon aan de haak. Mompelend plaatst ze de doos op de balie: 'Dit is deel één, wellicht is het verstandig één deel per keer te bekijken.' Ik neem de doos aan en leg deze op een langgerekte leestafel even verderop. Uit de kast pak ik een groot grijs leeskussen en een loodlint als boekopenhouders. Voorzichtig haal ik de band uit zijn beschermende huls, plaats deze op het kussen en sla hem open. Voor mij ligt het oudste, handgeschreven exemplaar van *Het Amboinsche Kruid-boek*, met een ellenlange ondertitel, die tevens dienst doet als korte samenvatting van het werk: *Dat is, beschrijving van de meest bekende boomen, heesters, kruiden, land- en water-planten, die men in Amboina, en de omleggende eylanden vind, na haare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik: mitsgaders van eenige insecten en gediertens, voor 't meeste deel met de figuren daar toe behoorende, allen met veel moeite en vleit in veel jaaren vergadert, en beschreven in twaalf boeken.* Terwijl ik het manuscript open sla en begin te bladeren, herken ik wat Huizinga de 'historische sensatie' noemt. Dit zeventiende-eeuwse manuscript is een uniek werk in de geschiedenis van de botanie. Bovendien is iedere botanisch filosoof wel een beetje bibliofiel.

1 'Nieuwe kaart van de Filippynsche, Ladrone, Moluccos of Specery Eilanden, alsmede Celebes etc.' door Isaak Tirion (1740)

Het *Kruidboek* mist een titelpagina en begint direct met een hoogdravende aanhef in schoonschrift aan de 'Bewinthebberen der Geotroijeerde Nederlandse Compagnie van Oost-India'. Op deze verplichte preambule volgt de voorrede aan de lezer, die het midden houdt tussen een zakelijke verhandeling en een persoonlijk woord vooraf. Terwijl ik de rafelrandige bladzijdes een voor een omsla, valt mijn oog op iets vreemds. Op het voorwoord volgen namelijk twee gedichten, speciaal geschreven voor de eerste helft van het *Kruidboek*. Niet zozeer het voorkomen van deze gedichten is eigenaardig, als wel de geadresseerden: in het eerste gedicht richt de auteur zich tot het boek en in het tweede richt het boek zich tot de auteur. Dit had ik nog niet eerder gezien.

Het eerste gedicht vangt aan met de strofes:

“Gaet nu mijn Amboinees na Hollands-kust verzeylen,
en aan Europaas-volk u kruyden mede deylen.”

Het manuscript krijgt de uitdrukkelijke opdracht om de planten uit ‘d’Amboinsche wildernis’ aan het Europese publiek voor te stellen. Daarbij waarschuwt de auteur voor de kritiek en hoon die het zal oogsten na publicatie. Tegelijkertijd spreekt hij het boek bemoedigende woorden toe. De overheid zal het werk op waarde schatten, alleen al vanwege de ‘duyzent zielen die onder haar gezag in het Oosten krielen’. Het biedt de Indiëganger een belangrijk naslagwerk voor nuttige toepassingen van tropenplanten. Bovendien bevat het ook de nodige rariteiten voor degene met belangstelling voor ‘vreemdigheden’. Het gedicht eindigt met de hoopvolle woorden:

“Verheugt myn gryze kruyn, en myn vervallen stant,
Eer ik reys van hier na ’t Eeuwig Vaderland.”

Voor zijn dood wenst de auteur het boek in gedrukte vorm te mogen ontvangen. Het tweede gedicht is nog een tikkeltje vreemder. Nu spreekt het boek tot zijn maker:

“Ik u papiere-kind, waar van gy dertig jaren beswangert zyt geweest.”

Na enkele lovende strofen wendt het manuscript zich tot God, met het verzoek om zijn geestelijk vader een ‘Nestors ouderdom’ te geven, of in ieder geval genoeg jaren om deze eerste helft van het *Kruidboek* in druk te mogen ontvangen en de laatste hand te leggen aan de tweede helft. Deze laatste wens komt uit, maar de eerste wens blijft on vervuld. Het botanische werk wordt pas bijna vier decennia na het overlijden van de schrijver gepubliceerd.

Het is een klein mirakel dat het *Kruidboek* überhaupt ooit is gedrukt. Meermaals hing het voortbestaan aan een zijden draadje. Zo ligt de originele versie van de eerste helft op de bodem van de Atlantische Oceaan tussen de wrakstukken van het schip *Waterlandt*. In 1692 werd dit schip door een Frans eskader onderschept in de Golf van Biskaje en tot zinken gebracht. De overlevering van het eerste deel danken wij aan de belangstelling van één lezer. Twee jaar voor de scheepsramp ontvangt de gouverneur-generaal van Batavia, Johannes Camphuys (1634–1695), het werk met het verzoek het naar Nederland te verzenden. Alvorens hij dit verzoek inwilligt besluit hij in retraite te gaan om het in alle rust te bestuderen en er een duplicaat van te laten maken voor eigen gebruik. Dankzij deze voorzienigheid zijn de eerste zes boeken van het *Kruidboek* aan de vergetelheid onttrokken. Na de eerste mislukte poging arriveert in 1696 de eerste helft

alsnog (inmiddels aangevuld met drie nieuwe boeken) in Nederland, in 1697 gevolgd door de laatste drie boeken en een bijhorend *Auctuarium* (appendix). Dit brengt het geheel op dertien boeken.

Eenmaal in Nederland blijft het botanische meesterwerk echter decennialang in de kluis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie liggen. Eerst plaats de Compagnie het onder embargo, omdat de plantkundige kennis van tropische gewassen te kostbaar zou zijn om in handen van Europese rivalen te vallen. Bovendien is de VOC niet bereid om ook maar een stuiver te investeren in de publicatie. Uiteindelijk krijgt de Amsterdamse medicus en botanicus Johannes Burman (1706–1779) in 1735 toestemming om de manuscripten persklaar te maken. Voor de voorbereiding van een tweetalige editie besluit hij het manuscript naar het Latijn te vertalen en laat hij etsplaten maken van de illustraties. Maar zodra Burman klaar is, blijken er onvoldoende geldschietters te zijn om de omvangrijke publicatie te bekostigen. Uiteindelijk slaagt een consortium van uitgevers uit Amsterdam, Den Haag en Utrecht erin om tussen 1741 en 1750 het *Kruidboek* in zeven delen uit te geven.

Ijsbrekers van de Aziatische botanie

Laat ik zonder verder oponthoud de schrijver van het *Kruidboek* voorstellen: Georgius Everhardus Rumphius (1627–1702). Samen met de botanici Jacobus Bontius (1592–1631), Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein (1636–1691) en Paul Hermann (1646–1695) behoort Rumphius tot de pioniers van de Aziatische botanie. Alle vier waren ze, in verschillende betrekkingen, werkzaam voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Zo was Bontius als arts gestationeerd in Batavia (thans Jakarta) en schreef hij een vierdelig werk over tropenziektes, getiteld *De medicina Indorum* (1642). Van Reede tot Drakestein was compagniecommandeur van Malabar (het zuidwestelijke kustgebied van India, gelegen in de huidige deelstaat Kerala) en bracht de flora van dit gebied in kaart in zijn *Hortus Indicus Malabaricus* (1678–1703). Hermann was werkzaam als arts op het eiland Ceylon (thans Sri Lanka) waar hij een herbarium van tropenflora aanlegde dat postuum gepubliceerd werd onder de naam *Musaeum Zeylanicum* (1717). Daarnaast verdienen twee Portugese natuurgeleerden ook een speciale vermelding. Zowel Garcia de Orta (c. 1501–1568) als Cristóbal Acosta (c. 1525–1594) schreven belangrijke traktaten over Aziatische medicinale en economische planten. Maar van al deze wegbereiders van de Aziatische botanie staat Rumphius op eenzame hoogte.

Volgens de Amerikaanse botanicus Elmer Drew Merrill (1876–1956) overvleugelt het *Kruidboek* andere vroege botanische geschriften over de Aziatische flora. Allereerst vanwege de omvang. Rumphius beschrijft ongeveer zeventienhonderd plantensoorten, verdeeld over 876 hoofdstukken die rijkelijk zijn geïl-

lustreerd met bijna zevenhonderd platen. Bovendien besteedt hij in tegenstelling tot zijn tijdsgenoten veel aandacht aan de morfologie, systematiek en geografie van planten en staat het werk boordevol etnobotanische kennis. Daarom kan het *Kruidboek* met recht de eerste monografie van de Zuidoost-Aziatische flora worden genoemd. Ondanks de voor zijn tijd typerende bescheidenheid, beschouwt ook Rumphius zijn werk als noviteit. Zo begint zijn voorrede aan de lezer: 'Al weder wat nieuws, beminde lezer, door de weetgierigheid en schryflust voortgebracht.' In dit boek heeft hij naar eigen zeggen 'het ys gebroken' voor botanie van de 'Water-Indien' (Indische archipel). Daarbij gaat hij verder dan zijn voorgangers. Waar andere botanici zich voornamelijk richten op cultuurgewassen trekt hij de 'bosschen van deze Oosterse-gewesten' in met het specifieke doel om de wilde flora in kaart te brengen.

'Geboren uit krokodillenbloed'

Tot nu toe heb ik telkens de naam Rumphius gebruikt. Maar het mag geen verrassing heten dat hij niet werd geboren met de verlatiniseerde naam: Georgius Everhardus Rumphius. In maart 1628 werd hij gedoopt in de stad Hanau (in de tegenwoordige deelstaat Hessen) als Georg Everhard Rumpf. Vreemd genoeg is dit noch zijn geboortjaar noch zijn geboortestad. Dankzij het speurwerk van Rumphioomaan Monty Beekman weten we dat het eigenlijke geboortehuis van Rumpf aan de Rathausgasse staat in het stadje Wölfersheim, dertig kilometer ten noorden van Hanau. Daar wordt hij in het najaar van 1627 geboren als zoon van Anne Elisabeth en August Rumpf. Mogelijk hebben zijn ouders besloten om vanwege het winterweer (en de voortwoedende Dertigjarige Oorlog) de doop van hun pasgeboren kind uit te stellen tot het voorjaar van 1628.

Biografische details over Rumpfs jeugdijaren danken wij voornamelijk aan hemzelf. Het zesde deel van het *Kruidboek* begint met een autobiografisch gedicht in het Latijn waarin hij vertelt over een belangrijke episode uit zijn jeugd. Op achttienjarige leeftijd wordt hij namelijk onder valse voorwendselen geronseld als soldaat voor de Portugees-Nederlandse oorlog in Brazilië. Maar laat ik niet op de zaken vooruitlopen. In de eerste dichtregel roept Rumpf, naar goed Home-risch gebruik, zijn muze aan: 'Muze, breng mij in herinnering mijn dwaaltochten en veelsoortige wegen, en vele noden, en de Lusitaanse steden' ('Lusitanië' is de oude benaming voor Portugal). Na deze dankbetuiging aan zijn inspiratiebron herdenkt hij zijn 'tedere jaren' toen zijn 'onvruchtbare geest' nog in de kiem besloten lag. Hij herinnert zich de wiskundelessen van zijn vader, die *Baumeister* was in Hanau. Zijn moeder, Anne Elisabeth, noemt hij niet, maar haar Nederlandse afkomst zou een mogelijke verklaring zijn voor Rumpfs' voortreffelijke beheersing van het Nederlands. Wel noemt hij het gymnasium in Hanau, waar hij naar eigen zeggen 'de muzen en het koor van Pallas' eer bewees. Op achttienjari-

ge leeftijd besluit hij uit 'liefde voor de wetenschap' zijn ouderlijk huis te verlaten om te gaan reizen. Rumpf memoreert hoe de graaf van Solms (Hanau behoorde destijds tot het graafschap Solms) hem ronselt als soldaat met de belofte van een reis naar de wereldstad Venetië. Maar de graaf blijkt 'geboren uit krokodillenbloed', roept Rumpf uit. In werkelijkheid blijkt hij een zwendelaar die in opdracht van de West-Indische Compagnie huurlingen rekruteert, om als kanonnenvoer te dienen in de overzeese oorlog tegen de Portugezen. Samen met honderden lotgenoten reist Rumpf te voet naar Wesel. In deze Noordrijn-Westfaalse stad, gelegen aan de Rijn, wordt hij op een boot geladen die de rivier afzakt naar Rotterdam, van waaruit hij per trekschuit naar de rede van Texel vaart. Er verstrijkt bijna een maand voordat er een gunstige wind opsteekt voor de afvaart. Rumpf wordt aan boord geplaatst van de *Swarte Raef*: een van de vijf oorlogsfregatten die de Atlantische Oceaan oversteken op weg naar de Braziliaanse kust.

Rumpfs reis naar Brazilië kampt vanaf het begin met problemen. De oorlogsbodem herbergt maar liefst tweehonderd manschappen onder uiterst onhygiënische omstandigheden. Zelf wordt hij vrij snel na vertrek overvallen door zeeziekte. Zijn toestand schrijft hij toe aan zijn onwennigheid met de gure wind en de zware zeegang. Maar hij komt er aanzienlijk beter vanaf dan andere scheeps-lui. Zodra het schip de 'Aquitaanse wateren' (Golf van Biskaje) bereikt, breekt er scheurbuik uit aan boord. Voor zijn ogen ziet hij zijn kameraden wegwijnen en afdalen naar 'het schimmige huis van de Styx'. Na een kort gebed worden de levenloze lichamen onder het gebulder van kanonnen overboord gezet. Vol afgrijzen vertelt Rumpf hoe 'duizend wilde dieren van de oceaan' samendrommen om de lijken te verscheuren. Na al dit reisleed bereikt de vloot de Spaanse wateren en daar stopt het gedicht plotseling. Hij vertelt niet of er een zeeslag is geweest of dat het schip averij oploopt in een storm. Wel is aannemelijk dat hij samen met de overgebleven bemanning krijgsgevangen is genomen en later wordt ingelijfd in een vreemdelingenbataljon van het Portugese leger. Op basis van de aanvang van het gedicht (de 'Lusitaanse steden') en enkele opmerkingen uit het *Kruidboek* weten wij dat Rumpf heeft rondgezworven over het Iberisch schiereiland. In zijn beschrijving van de 'lepelblads-struik' (*Euphorbia nerifolia*) vertelt hij bijvoorbeeld hoe deze succulente stekelstruik op het eiland Java wordt aangeplant als omheining. Daarbij herinnert hij zich hoe men in het zuiden van 'Portugaal' in de regio 'Algarbia' (Algarve) een ander stekelig gewas op soortgelijke wijze inzet.

Van adelborst tot opperkoopman

Waarschijnlijk wordt Rumpf na de Vrede van Münster in mei 1648 ontslagen uit het Portugese leger. Na zijn omzwervingen door Zuid-Europa en een kort verblijf in Hanau keert hij uiteindelijk terug naar de Nederlandse Republiek. Ditmaal meldt hij zich vrijwillig aan bij de VOC onder de naam Juriaen Rumph van Hanau.

Op tweede kerstdag in 1652 vertrekt hij als adelborst (een rang tussen soldaat en korporaal) naar de Oost met als uiteindelijke bestemming Ambon, het eiland waar hij tot zijn dood zou blijven. In heimweevolle bewoordingen schrijft hij:

“En hoewel wij vaderland en alle vrienden moeten missen,
en er niemand is om harde lotgevallen dragelijker te maken:
toch hebt U het gewaagd ter land en ter zee
in de verte mee te gaan en werd het Pegasisch water mij niet onthouden.”

Rumphs tweede zeereis verloopt voorspoedig. Na een halfjaar wordt op 1 juli 1653 het anker van het jacht Muyden uitgegoot op de rede van Batavia. Na een rustpoos van enkele maanden krijgt hij in november een betrekking in het leger van admiraal Arnold de Vlamingh van Outshoorn (1618–1662). Als zogeheten superintendent van Ternate, Ambon en Banda is De Vlamingh op Batavia om versterking te halen voor de voortzetting van zijn militaire campagne in ‘het Ambons kwartier’ (Ambon, Ceram, Buru en de kleine omliggende eilanden). Op dat moment woedt er al twee jaar een strijd tegen het monopoliestreven van de Compagnie. Uiteindelijk houdt deze strijd zeker zeven jaar aan en gaat hij de geschiedenisboeken in als de ‘Grote Ambonse’ of ‘Hoamoalse Oorlog’ (1651–±1658).

Hoamoal is de naam van het westelijk schiereiland van Ceram (ten noorden van Ambon). Hier worden in het voorjaar van 1651 een reeks verrassingsaanvallen uitgevoerd op handelsposten van de Compagnie. De aanvallen zijn een reactie op strengere monopoliemaatregelen, opgezet naar aanleiding van goede oogstjaren voorafgaand aan de oorlog. Een goede oogst klinkt positief, maar in VOC-kringen vreest men voor overproductie. Men is namelijk van mening dat de Europese markt voor kruidnagel al verzadigd is en dat een verhoogd aanbod enkel inflatie in de hand werkt. Het bestuur op Ambon krijgt de opdracht maatregelen te nemen. Er volgt een oproep tot extirpatie van kruidnagelbomen en de vernietiging van een deel van de oogst van de Noord-Molukse eilanden. De compagnie-gezinde Sultan van Ternate, Mandar Syah, geeft hieraan gehoor en roept zijn volgelingen op om de nieuwe bevelen uit te voeren. Het is de *kimelaha* of landvoogd van Hoamoal, Madjira, die zich verzet tegen het besluit van zijn Sultan. Als grote nagelproducent zijn de gevolgen voor het schiereiland zeer nadelig. Om te voorkomen dat de handelswaar en de plantages van zijn onderdanen in vlammen opgaan, opent Madjira de aanval. In maart 1651 worden door zijn onderdanen handelsposten op Hoamoal en de eilanden Manipa, Boano, Ambelau en zelfs Ambon geplunderd en verwoest.

De Vlamingh krijgt van de Compagnie opdracht orde op zaken te stellen en het verzet in de kiem te smoren. Rumphiuskenner Wim Buijze typeert de gouverneur als een genadeloze ijzervreter. Zo valt in Rumphs verslaglegging van de oorlog in het postuum verschenen *De Ambonse Historie* (1901), na te lezen hoe in 1655 Hoamoal ‘tot een eeuwige woestijn [wordt] gedestineerd’ (het woord ‘woes-

tijn’ betekent hier ‘woestenij’). Om de opstand te breken snijden de compagnie-troepen de toevoer van voedselvoorraden af. Landerijen met palmen, specerij-, noot- en vruchtbomen worden massaal gerooid of in brand gestoken. Troepen trekken zelfs de wouden in om wilde sagobossen en bomen met eetbare vruchten of noten om te kappen. Daarbij luidt het bevel om iedereen die zich bij het verzet heeft gevoegd over de kling te jagen en dorpen en vestingen plat te branden. De oorlog op de Molukken eist duizenden mensenlevens. Vrouwen, kinderen en ouderen worden tot slaaf gemaakt en ruim twaalfduizend bewoners worden naar Ambon en Manipa gedeporteerd. Ook andere eilanden, zoals Kelang en Boano, worden op soortgelijke wijze ontvolkt. In zijn *Ambonse Historie* rechtvaardigt Rumph de daden van zijn broodheer met de volgende woorden: ‘Wat de kunst niet kan geneesen, moet het ijzer cureeren, wat het ijzer niet kan geneesen, moet het vuur cureeren.’ Een beeldsprakige variant van het spreekwoord: ‘wie niet horen wil, moet voelen’.

Het militaire metier misstaat Rumph niet. Na twee dienstjaren wordt hij in 1656 gepromoveerd tot vaandrig (de laagste officiersrang). Nu de opstanden goeddeels zijn neergeslagen wordt hij gestationeerd op het eiland Ambon in de gelijknamige stad. Deze stad is in die tijd hét handelscentrum van het Ambonese gewest. De zogeheten ‘negorij Amboina’ (‘negorij’ is afgeleid van het Maleise ‘negari’ en betekent ‘woonplaats’ of ‘gehucht’) telt in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongeveer duizend huizen verdeeld over achttien straten, met

2 'Caart van het eyland Amboina' in *Oud- en Nieuw Oost-Indiën*

3 Detail van de titelprent van het *Auctuarium* met 'Casteel Victoria'

onder meer een protestantse kerk, ziekenhuis, armenhuis, timmerwerf en een overdekte markt. Het eiland zelf heeft iets weg van een krabbenschaar en bestaat uit twee schiereilanden, Leitimor en Hitu, die via een landengte aan elkaar verbonden zijn met daartussen de Baai van Ambon. Aan deze baai op het zuidelijk gelegen schiereiland Leitimor ligt de hoofdstad. Rumph is gelegerd in *Casteel Victoria*, het oudste Nederlandse bolwerk in Indië, dat, zoals de naam doet vermoeden, veroverd is op de Portugezen. Hier blijken de bouwkundige lessen van zijn vader goed van pas te komen. Binnen korte tijd krijgt hij de taak van 'fabryck' (bouwmeester) erbij. Hoewel Rumph zich omhoog werkt door de rangen staat het soldatenleven hem niet aan.

In 1657 wendt Rumph zich tot de gouverneur van Ambon, Jacob Hustaerdt (1619–1665), met het verzoek hem een betrekking te bezorgen buiten het leger. Hustaerdt stemt in en benoemt hem tot onderkoopman van Larike, een dorp gelegen aan de andere kant van de baai op de zuidkust van Hitu. In een brief aan het bestuur in Batavia beweert Hustaerdt dat 'Rumph tot de militaire charge niet wel gehumeurd was' en dat hij hem daarom een civiel dienstverband aanbiedt 'waerinne hy de E. Compagnie ongelyck beter dienst sal cunnen presteren'. Dit nieuwe ambt komt met de nodige privileges. Als onderkoopman wordt Rumph overal vergezeld door twee bewakers en een bediende die een parasol draagt. Larike is op dat moment een klein kustplaatsje met ongeveer achthonderd inwoners, verdeeld over drie kampongs (woonwijken), met slechts enkele stenen huizen en het kleine fort Rotterdam. Zijn nieuwe burgerlijke betrekking bevalt Rumph en in 1660 maakt hij opnieuw promotie. Na het plotselinge vertrek van de koopman van het Ambonese schiereiland Hitu, Willem Maetsuycker (1601–1675), stelt Hustaerdt Rumpf aan als zijn vervanger. Hij is dan inmiddels getrouwd en verhuist met zijn gezin naar het dorp Hila aan de noordkust van Hitu. Wederom

legt Hustaerdt verantwoording af aan zijn meerderen in Batavia. Ditmaal prijst hij onder meer het feit dat Rumph de Arabische taal in woord en schrift beheerst en uitblinkt in de 'wiscunsten'. Dit is tevens het moment dat de schrijfwijze van zijn naam voor de laatste keer verandert. Rumph wordt verlatiniseerd tot Rumphius. Twee jaar later promoveert hij tot opperkoopman en wordt hij aangewezen als raadspersoon in de Ambonese regering. Hoewel hij in 1666 wordt afgewezen voor de op één na hoogste positie op Ambon, direct onder de gouverneur, heeft Rumphius zich toch in korte tijd opgewerkt van een eenvoudige voetsoldaat tot de positie van opperkoopman.

Nagelhof

In het *Kruidboek* krijgt het eiland Ambon de titel 'nagelhof van de wereld'. In de zeventiende eeuw is het eiland hét centrum van de kruidnagelteelt en -handel. Het geurende goud is een ongeopende, gedroogde bloemknop die groeit aan een boomsoort die enkel voorkomt op de Noord-Molukken. De specerij levert woekerwinsten op in het Westen en zorgt voor een ware goudkoorts onder de Europese machthebbers, die al snel resulteert in een overzeese wapenwedloop voor exclusieve toegang tot de nagelmarkt. In de tweede helft van de zeventiende eeuw is de Compagnie druk bezig met het consolideren van haar machtspositie op de Molukken. De nagelhandel is ook de reden voor Rumphius' verblijf op Ambon. Hij is een van vele rekruten die zich aansluit bij het vreemdelingenlegioen van de VOC om af te reizen naar de Oost. De scheepschirurgijn Nicolaas de Graaff (1619–1688) beschrijft het compagnieleger in *Oost-Indise Spiegel* (1701) als een gemêleerde groep van: 'Alderhande vreemdelinge en uitheemse natie, als Polakke, Sweeden, Deenen, Noor-luyde, Jutte, Hamborgers, Bremers, Lubekken, Dantsiker, Koninxbergers, Hoogduytse, Oosterlingers, Westfaalders, Bergse, Gulikse, Kleefse, en voort allerhande Moffen, Poepen, Knoete, Hannekemaijers en andere groene kassoepers die het gras nog tussen de tanden steekt.'

Waar het leger Rumphius naar Ambon brengt, is het de specerijenhandel die hem daar houdt. Mede dankzij zijn opleiding weet hij een burgerfunctie te bemachtigen buiten het leger. Als koopman kwam aan Rumphius de taak toe om de lokale teelt en oogst van kruidnagel te kopen, controleren en zorgvuldig te administreren. Daarbij droeg hij verantwoordelijkheid voor de ladingen die bestemd waren voor de retourvloot naar de Nederlandse Republiek. Eerst wordt de handelswaar vervoerd naar Batavia waar die wordt overgeheveld op retourschepen. In de loop van de zeventiende eeuw groeit de Compagnie uit tot een internationaal handelsimperium met verschillende overzeese vestigingen, strategisch verspreid langs de kusten van Afrika en Azië. Via deze tussenhaltes zeilen de handelsmissies terug naar de Nederlandse havens. Aan het Rapenburg in Amsterdam staan de oudste compagniepakhuisen. Hier waren sjouwers onder leiding

van pakhuismeesters druk in de weer met het uitladen van de schepen. Voordat de specerijen naar de beurs gaan, werd de kwaliteit van de vracht gecontroleerd door zogeheten kruidlezers of garbuleurs. Wat de VOC buitengewoon succesvol maakte, is dat de schepen niet alleen tussen Azië en Europa varen maar ook veel van het handelsverkeer tussen de verschillende Aziatische landen verzorgen. Zo werd bijvoorbeeld het porselein en het kostbare textiel dat de Ambonezen kochten aangeleverd door de koopvaardischepen van de Compagnie.

Ambon was de eerste overzeese handelspost van de VOC. Maar al snel breidde de Compagnie zijn macht uit naar andere delen van de Indische archipel. Zo sloten zij bijvoorbeeld pepercontracten met de lokale vorsten van Atjeh, Jambi en Palembang. Op andere plaatsen vestigde de VOC zich door middel van militair optreden; denk bijvoorbeeld aan de nootmuskaat- en foelieteeft op de Banda-eilanden. In Rumphius' tijd werd het overzeese machtscentrum verplaatst van Ambon naar Batavia. Deze stad, gelegen aan de Javaanse noordkust in de Sundastraat, lag op de grens tussen West- en Oost-Azië. In Casteel Batavia zetelde het hoogste bestuursorgaan van de VOC in Azië, bestaande uit zeven leden: een gouverneur-generaal en zes raden van Indië. Deze Hoge Regering moest op haar beurt verantwoording afleggen aan de Heren XVII, de hoofddirectie van de Compagnie in de Nederlandse Republiek. Nederland zelf telde zes VOC-kamers, gevestigd in de steden Amsterdam, Rotterdam, Delft, Middelburg, Enkhuizen en Hoorn, die een grote handelsvloot en duizenden werknemers bestuurden, dirigeerden en instrueerden. Dit alles maakt de Verenigde Oost-Indische Compagnie tot het eerste wereldomspannende handelsbedrijf.

Lamplichtstudies

De voorrede van het *Kruidboek* vangt aan met een oudtestamentische verwijzing. Rumphius parafraseert hier een vers uit het Bijbelboek Prediker (1:13): '(...) dat deze moeyelyke bezigheden God de menschen gegeven heeft, om haar daar in te bekommeren, dat is, om haar gestadig in 't werk te houden, al zoude het met hooft-breken, en zorge moeten toegaan.' Een vreemde keuze voor het begin van een wetenschappelijke verhandeling. Vooral met het oog op de omliggende verzen. In Prediker is Salomo aan het woord. Deze koning bezingt het aardse tranendal en de zinloosheid van al het menselijk streven, iets waar hij door het vergaren van kennis des te meer van overtuigd is geraakt, totdat uiteindelijk ook wijsheid zelf hem zinloos lijkt. Hoewel God hem op pad stuurt, brengt de zoektocht hem vooral verdriet, kwelling en leegte. Ook Rumphius krijgt de nodige tegenspoed te verduren tijdens zijn leven. Toch toont hij zich een kind van de Verlichting. In tegenstelling tot Salomo beschouwt Rumphius de door God gegeven taak als 'pryswaardig' en hij draagt zijn juk met genoegen. Het zijn juist de taken die andere mensen hem opdragen die hem tegenstaan.

Rumphius beschouwt zijn ambt als een 'masker' om het 'dagelijxse broot voor my en de myne te winnen'. Maar zijn ware passie ligt bij de natuurwetenschappen. Als hij in 1660 bevorderd wordt tot koopman in het rustige plaatsje Hila, beschikt hij over voldoende vrije tijd om de tropische flora en fauna te onderzoeken. Ook begint hij een bibliotheek met bijhorend herbarium aan te leggen en bouwt hij gestaag een netwerk op van correspondenten en plaatselijke informanten. Rumphius hoopt zodoende in de voetsporen te treden van zijn grote voorbeeld: Plinius de Oudere (23–79 n.Chr.). Naast zijn betrekking als Romeinse vlootcommandant wist Plinius voldoende tijd vrij te maken om een omvangrijke natuurlijke historie te schrijven. Rumphius koestert dezelfde wens. Om zijn werkzaamheden te legitimeren tegenover zijn meerderen spreekt hij van 'lucubrationes' ('nachtelijke studies bij lamplicht'). Maar zijn wetenschappelijk onderzoek verloopt moeizaam. Na verschillende mislukte pogingen om de benodigde boeken en instrumenten uit Europa te laten komen, besluit hij in 1663 een beroep te doen op de Compagnie. Hij pent een uitgebreide brief aan de opvolger van Hustaerdt, gouverneur Simon Cos (1614–1664), waarin hij de aard en het belang van zijn werkzaamheden toelicht. Daarbij benadrukt hij vooral de impasse waarin hij verkeert. Er zijn maar 'weynich voorgangers ofte leytslieden' die kunnen dienen als een kompas in deze 'Indiaense wildernisse'. Voor de voortzetting van zijn onderzoek blijken bepaalde boeken onmisbaar. De VOC erkent het belang van zijn werk en verleent hem vanuit Batavia een helpende hand om zijn werk te vervolgen.

Blinde ziener van Ambon

De eerste versie van het *Kruidboek* schrijft Rumphius in het Latijn, de gangbare spreek- en schrijftaal aan de Europese universiteiten. Na tien jaar onderzoek denkt hij in 1670 de laatste hand te kunnen leggen aan zijn botanische studie. In het voorwoord recapituleert Rumphius hoe hij in dit laatste jaar nog eenmaal 'alle stranden en heuvels doorkroop' om zo 'een volkomen kennisse der resterende kruiden te bekomen'. Maar dan slaat het noodlot toe. Op tweeënveertigjarige leeftijd krijgt Rumphius glaucoom (uitval van het perifere blikveld die onbehandeld leidt tot algehele blindheid). Zelf spreekt hij van 'suffusio' of 'cataracta nigra' (zwarte staar). Volgens zijn zelfdiagnose is de felle tropenzon de oorzaak van zijn aandoening. In zijn haast heeft hij geen rekening gehouden met de 'hitte der sonne' en in korte tijd gaat zijn gezichtsvermogen achteruit tot hij uiteindelijk volledig blind raakt. In eerste instantie ziet hij zich gedwongen om met al zijn werkzaamheden te stoppen en verliest hij de hoop om zijn 'onvolmaakte chaos' te voltooien. Opnieuw schiet de Compagnie te hulp. Hoewel de blinde Rumphius al wordt bijgestaan door zijn vrouw Susanna en zijn zoon Paul August krijgt hij nu verschillende tekenaars en een 'clercq' (ene J.D.S. Hafiensis) om hem te assisteren. Zo kan hij met 'geleende handen en oogen' het *Kruidboek* afronden. Aan de

4 Portret van Georg Everhard Rumphius

parmantige handtekeningen onder de illustraties zijn de namen van de tekenaars eenvoudig af te lezen. Maar omdat er van de eerste zes boeken slechts een kopie bestaat, treffen wij de eerste tekeningen van Rumphius' assistenten pas in boek zeven aan. Opvallend is dat de eerste afbeelding, die van het zogeheten tongeblad (*Bauhinia lingua*) door Rumphius zelf getekend lijkt te zijn. Maar als je goed kijkt begint de zwierige handtekening met de initialen P.A. Het betreft hier zijn zoon Paul August. De andere drie kunstenaars zijn Pieter de Ruijter, Philip van Eijck en Joannes Hogeboom.

Vanwege zijn oogaandoening ziet Rumphius zich gedwongen om over te stappen naar het 'Nederduyts'. Op Ambon beheerste destijds vrijwel niemand het Latijn en de klerk die de Compagnie had gestuurd was dan ook niet klassiek geschoold. Daar hij niet in het Latijn kon dicteren moest hij goeddeels van vóór afaan beginnen. Maar de noodgedwongen keuze in het Nederlands te 'schrijven' blijkt een geluk bij Rumphius' grote ongeluk. Het maakt zijn werk toegankelijk voor de 'gemene man, en inzonderheit, die hier in Indien leeft'. En door het statige

Latijn in te ruilen voor een volkstaal heeft zijn werk iets levendigs en toegankelijk. Destijds bestonden er nauwelijks botanische beschrijvingen in het Nederlands. Bovendien blijkt Rumphius een ware taalvirtuoos. Dat is op te maken uit zijn buitengewone vindingrijkheid in het bedenken van Nederlandse namen en het geven van nauwkeurige beschrijvingen. Daarnaast doorspekt hij zijn werk met treffende analogieën, literaire verwijzingen en zelfs gedichten. Ook toont Rumphius zich een talent op het gebied van taalverwerving. Naast Nederlands, Duits, Portugees, Arabisch en zijn kennis van de klassieke talen spreekt hij vloeiend Maleis en Ambonees. Hij besluit zelfs een Maleis woordenboek te schrijven (maar hij komt niet verder dan de letter P). Ook zijn er aanwijzingen dat hij zich heeft verdiept in het Chinees, Javaans, Balinees, Makassaars en Ternaats en enkele Molukse talen en dialecten (waarvan er enkele inmiddels zijn uitgestorven).

De Pruisische natuurgeleerde Alexander von Humboldt (1769–1859) noemt het oog 'het middel waardoor we het heelal kunnen beschouwen'. Zien is naar zijn idee meer dan louter een mechanisch proces waarbij het netvlies licht registreert en de hersenen dit omzetten in visuele waarneming. Het oog is voor Humboldt de leerschool van de geest. Deze gedachte benadrukt des te meer

5 Detail van de titelprent van het *Auctuarium*